

روش تشویق در تربیت دینی از دیدگاه قرآن و سنت

سید آقا حسن حسینی^۱

چکیده

تشویق یکی از مهم‌ترین روش‌های تربیتی در نظام آموزشی و تربیتی اسلام است که در قرآن کریم و سنت نبوی مورد تأکید قرار گرفته است. این روش تربیتی با تأثیرگذاری بر انگیزه‌های درونی و بیرونی انسان، نقش مهمی در هدایت رفتارها و شکل‌گیری شخصیت اخلاقی و دینی ایفا می‌کند. پژوهش حاضر با رویکرد تحلیلی-توصیفی، روش‌های مختلف تشویق در قرآن و روایات را بررسی کرده و آثار تربیتی آن را در دو بُعد فردی و اجتماعی تحلیل می‌کند. یافته‌ها این پژوهش نشان می‌دهد که قرآن کریم از شیوه‌هایی چون وعده پاداش، بشارت، تقویت عزت‌نفس، معرفی الگوهای برتر، و تشویق کلامی برای ترغیب انسان به انجام اعمال صالح بهره گرفته است. در سنت نبوی نیز پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت (ع) از روش‌های متعددی چون تشویق عملی، هدایای مالی، احترام اجتماعی و تقدیر زبانی برای تقویت رفتارهای مثبت استفاده کرده‌اند. همچنین بررسی تطبیقی این روش‌ها با رویکردهای روان‌شناسی تربیتی نشان می‌دهد که اسلام علاوه بر تقویت انگیزه‌های بیرونی، بر ایجاد انگیزه درونی و نهاده‌سازی ارزش‌های اخلاقی تأکید دارد. نتایج این پژوهش می‌تواند در نظام‌های آموزشی و تربیتی معاصر برای ارتقای روش‌های تشویقی قابل استفاده باشد.

کلیدواژه‌ها: تشویق، تربیت اسلامی، قرآن کریم، سنت نبوی، پاداش، روان‌شناسی تربیتی

۱. دکترای فقه تربیتی، دانشکده علوم انسانی، جامعه المصطفی (ص) العالمیه، (نماینده افغانستان)، کابل، افغانستان
ایمیل: ahh.1903@gmail.com

مقدمه

تربیت انسان از دیدگاه اسلام، هدفی عالی و بنیادی است که روش‌های متعددی برای تحقق آن پیشنهاد شده است. یکی از روش‌های مؤثر، تشویق است که قرآن و سنت، آن را به عنوان عاملی مهم در ترغیب به رفتارهای مثبت معرفی کرده است. تشویق نه تنها در اسلام، بلکه در روان‌شناسی تربیتی نیز به عنوان یکی از ابزارهای مهم در اصلاح و تقویت رفتار مورد توجه قرار گرفته است؛ اما تفاوت اساسی میان دیدگاه اسلام و روان‌شناسی تربیتی در هدف و نوع تشویق است. اسلام با در نظر گرفتن ابعاد معنوی و اخروی، رویکردی عمیق‌تر نسبت به روش‌های تشویقی دارد. این پژوهش در پی آن است که روش‌های تشویق در قرآن و سنت را بررسی کرده و با دیدگاه‌های روان‌شناسی تربیتی مقایسه نماید.

با توجه به نقش تربیت در شکل‌گیری شخصیت انسان، شناخت و بهره‌گیری از روش‌های کارآمد تشویقی اهمیت دارد. امروزه در نظام‌های آموزشی و تربیتی، از تشویق برای تقویت انگیزه استفاده می‌شود؛ اما عدم توجه به ابعاد معنوی و درونی‌سازی ارزش‌ها، چالش‌هایی را به همراه داشته است. این پژوهش با بررسی آموزه‌های اسلامی، می‌تواند راهکاری مؤثر برای استفاده از تشویق در نظام‌های تربیتی ارائه دهد.

مطالعات متعددی به بررسی جایگاه تشویق در روان‌شناسی و تربیت اسلامی پرداخته است؛ اما پژوهشی که مقایسه تطبیقی میان روش‌های تشویقی در قرآن، سنت و روان‌شناسی تربیتی انجام داده باشد، کمتر به چشم می‌خورد. این پژوهش با بهره‌گیری از منابع اسلامی و نظریات روان‌شناسی، تلاش دارد این خلأ علمی تربیتی را برطرف کند. این پژوهش از روش تحلیلی-توصیفی بهره می‌گیرد و با بررسی منابع اسلامی (قرآن، سنت و نظرات فقها) و تطبیق آن با نظریات روان‌شناسی تربیتی، رویکردی جامع به موضوع ارائه می‌دهد.

۱. مفهوم‌شناسی

۱-۱. تشویق

تشویق واژه‌ای عربی از باب تفعیل از ماده شوق است و در لغت عرب کشاندن نفس آدمی به سوی امری آمده است (حسینی، ۱۳۹۵: ۶). همچنین به معنای آرزومند کردن، به شوق

آوردن، راغب کردن و کار کسی را ستودن و او را دلگرم ساختن نیز آمده است (عمید، ۱۳۷۵: ۴۳۶).

در زبان فارسی تشویق در دو معنا به کار می‌رود: اول کاری که بعد از انجام عملی مطلوب انجام می‌شود، تا فرد مذکور برای ادامه عمل و تکرار آن دلگرم شود. دوم کاری که انجام می‌شود تا فرد را برای انجام یا استمرار کار ترغیب و دلگرم سازد؛ خواه قبل از انجام عمل باشد یا بعد از آن. در زبان عربی تشویق فقط در معنای دوم به کار می‌رود و برای رساندن معنای اول از لفظ جزا (پاداش) استفاده می‌کنند؛ درست است که جزا در پاداش و کیفر هر دو به کار می‌رود؛ اما در جایی که این دو با هم به کار رفته باشد، به قرینه عقوبت، مراد از آن تنها پاداش است (داودی، ۱۳۸۸: ۱۶۵).

در تعلیم و تربیت اسلامی تشویق عبارت است از «قول یا عملی که از فعل فاعل قدردانی کرده و می‌ستاید» (امینی، ۱۳۸۴: ۴۳۱).

۱-۲. واژه‌های مترادف با تشویق

یکی از راه‌های فهم درست واژه‌ها، دانستن واژه‌های مترادف آن است. بنابراین برای فهم درست واژه تشویق در این پژوهش، به بیان واژه‌های مترادف با لفظ تشویق می‌پردازیم.

۱. تقویت: تقویت در معنای کلی کلمه، یعنی رویدادی که بلافاصله پس از پاسخ حضور می‌یابد تا احتمال تکرار آن را زمانی که آزمودنی در همان موقعیت قرار می‌گیرد، افزایش دهد. وقتی احتمال تکرار پاسخ افزایش می‌یابد، مفهومش این است که آن پاسخ در حال آموخته شدن است. مثلاً در آزمایش‌های ثراندایک ارائه غذا پس از کشیده شدن حلقه طناب تقویت نامیده می‌شود.

۲. تبشیر: این واژه به معنای ارائه خبر خوشحال‌کننده به قصد خوشحال کردن و مژده دادن است. نکته قابل توجه این است که ارائه هر نوع اطلاع و خبر خوشحال‌کننده‌ای، بشارت و مژده دادن نیست؛ چنانکه در قرآن آمده: «هر کس کار نیکی انجام دهد، ده برابر پاداش دارد» (انعام: ۱۶۰) و «نماز انسان را از زشتی‌ها و گناه بازمی‌دارد» (عنکبوت: ۴۵). با اینکه هر دو اطلاع و آگاهی خوشحال‌کننده و مسرت‌بخش است، ولی تنها خبر اول بشارت و مژده است؛ زیرا در آیه مذکور، قصد بشارت دادن وجود دارد، درحالی‌که در آیه

دوم چنین قصدی در کار نیست و تنها آثار نماز بیان شده است (داودی، ۱۳۸۸: ۱۶۹). تفاوت تبشیر با تشویق این است که تبشیر ناظر به حال و آینده است، بشارت به نعمت بر آینده را می‌دهد و بیشتر به قصد خوشحال کردن استعمال می‌شود، در حالی که در تشویق توجه به گذشته و آینده است و بیشتر به انجام عمل یا تکرار، ترغیب و دلگرم کردن به عمل به کار می‌رود. همچنین تشویق بعد از انجام کار خوب است؛ اما تبشیر قبل از انجام کار خوب، فقط نوید و امید داده می‌شود.

۳. **تحریض:** این کلمه به معنای وادار کردن، به رغبت آوردن، برانگیختن و به شوق آوردن است (عمید، ۱۳۷۵: ۴۱۶). چنانکه قرآن فرموده است: «ای پیامبر! مؤمنان را به جنگ (با دشمن) تشویق کن» (انفال: ۶۵). در حدیث مالک بن اعین تحریض معادل تشویق به کار رفته است که گفت: «حَرَضَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ^(۷) النَّاسَ بِصِفِّينَ فَقَالَ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ دَلَّكُمْ عَلَى تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ وَ تُشْفِي بِكُمْ عَلَى الْخَيْرِ الْإِيمَانِ بِاللَّهِ وَ الْجِهَادِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» (کلینی، ۱۴۰۷: ۵، ۳۹).

۴. **تحضیض:** این کلمه از حض گرفته شده و حض به معنای تحریض و ترغیب به خیر است. «حَضَّه عَلَى الامر؛ او را بر آن کار تشویق کرد». تحاضون در قرآن به معنای ترغیب و برانگیختن بعضی بر بعض دیگر آمده است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۷، ۱۳۶). «وَلَا تَحَاضُّونَ عَلَى طَعَامِ الْمُسْكِينِ» (فجر: ۱۸) تحاضون، به معنای تحریض و ترغیب آمده و اشاره به این است که تنها اطعام مسکین کافی نیست، بلکه مردم باید یکدیگر را در این کار خیر تشویق کنند تا این سنت در فضای جامعه گسترش یابد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۲۶، ۴۶۴).

۵. **ترغیب:** این واژه در لغت به معنای میل و اشتیاق است و در اصطلاح یعنی «ایجاد میل و رغبت نسبت به چیزی در یک یا چند فرد» (داودی، ۱۳۸۸: ۱۶۳) و در متون دینی به معنای ایجاد میل و رغبت در فرد برای انجام اوامر و دستورهای خداوند متعال آمده است (همان: ۱۶۴). چنانکه در قرآن کریم آمده: «إِنَّهُمْ كَانُوا يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَيَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا؛ آن‌ها در نیکی‌ها سرعت می‌گرفتند به خاطر شوق (به رحمت) و بیم (از عذاب) ما را می‌خواندند» (انبیاء: ۹۰).

۶. **ثواب:** یکی از کلماتی که در قرآن به مفهوم پاداش و تشویق آمده، کلمه ثواب است.

چنانکه می‌فرماید: «فَاتَّاهُمُ اللَّهُ ثَوَابَ الدُّنْيَا وَحُسْنَ ثَوَابِ الْآخِرَةِ وَاللَّهُ يَحِبُّ الْمُحْسِنِينَ؛ از رو خداوند پاداش این جهان و پاداش نیک آن جهان را به آن‌ها داد؛ و خداوند نیکوکاران را دوست می‌دارد» (آل عمران: ۱۴۸). کلمه ثواب (معادل پاداش) به معنای نتیجه اعمالی است که به انسان بازمی‌گردد و در هر یک از خیر و شر کاربرد دارد؛ اما بیشترین استعمال آن در کارهای خیر است (حسینی، ۱۳۹۵: ۱۱).

۷. اجر: این کلمه به معنای مزد، ثواب و پاداش است که در مقابل عمل نیک به انسان می‌رسد (قرشی، بی‌تا: ۱، ۲۵). در قرآن کریم نیز کلمه اجر به معنای پاداش آمده است: «وَكَذَلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ يَتَّبِعْهُ مِنْهَا حَيْثُ يَشَاءُ نُصِيبُ بِرَحْمَتِنَا مَنْ نَشَاءُ وَلَا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ وَلَا جُزْءَ الْآخِرَةِ خَيْرٌ لِلَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ؛ و این‌گونه ما به یوسف در سرزمین (مصر) قدرت دادیم، که هر جا می‌خواست در آن منزل می‌گزید (و تصرف می‌کرد) ما رحمت خود را به هر کس بخواهیم (و شایسته بدانیم) می‌بخشیم و پاداش نیکوکاران را ضایع نمی‌کنیم» (یوسف: ۵۶-۵۷).. «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا؛ مسلماً کسانی که ایمان آوردند و کارهای شایسته انجام دادند، ما پاداش نیکوکاران را ضایع نخواهیم کرد» (کهف: ۳۰).

۳-۱. واژه‌های متضاد تشویق

برای فهم درست واژه‌ها، تنها دانستن واژه‌های مترادف هم کافی نیست. به همین لحاظ در این بخش به بیان واژه‌های متضاد با لفظ تشویق نیز می‌پردازیم.

۱. تنبیه: این واژه در لغت به معنای آگاه کردن، بیدار کردن، واقف کردن به چیزی و آگاه کردن کسی به امری آمده است (عمید، ۱۳۷۵: ۴۶۲). در اصطلاح به عملی گفته می‌شود که لازمه آن آگاه و هوشیار کردن باشد (ملک پور، ۱۳۸۰، ش ۶۷: ۲۲). تنبیه در زبان فارسی به معنای کاری است که بعد از انجام عمل ناشایست، نسبت به فاعل آن صورت می‌گیرد تا از تکرار آن جلوگیری شود (داودی، ۱۳۸۸: ۱۶۵). روانشناسان تنبیه را چنین تعریف کرده‌اند: «تنبیه به هر عمل یا رفتاری گفته می‌شود که دلسردی و ناخوشنودی یادگیرنده را فراهم می‌آورد» (پارسا، ۱۳۸۹: ۱۸۹).

۲. تخویف: این واژه از ریشه خوف به معنای بیم دادن و ترساندن آمده است (عمید،

۱۳۷۵: ۴۲۰). در قرآن کریم آمده: «فَمَنْ تَبَعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ؛ هرگاه هدایتی از طرف من برای شما آمد، کسانی که از آن پیروی کنند، نه ترسی بر آنهاست و نه غمگین شوند» (بقره: ۳۸). «لَهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ ظُلَلٌ مِنَ النَّارِ وَمِنْ تَحْتِهِمْ ظُلَلٌ ذَلِكَ يُخَوِّفُ اللَّهَ بِهِ عِبَادَهُ يَا عِبَادِ فَاتَّقُونِ؛ برای آنان از بالای سرشان سایبان‌های از آتش است و در زیر پایشان سایبان‌های از آتش است. این چیزی است که خداوند به آن بندگان را می‌ترساند! ای بندگان من! از نافرمانی من بپرهیزید» (زمر: ۱۶).

۳. **انذار:** این کلمه از ریشه «نذر» گرفته شده و در لغت به معنای ترساندن، بیم دادن و آگاه کردن (عمید، ۱۳۷۵: ۲۴۳) و اعلام خطر کردن است (داودی، ۱۳۸۸: ۱۶۴). نقطه مقابل انذار تبشیر به معنای خبردادن یا خبر رساندن است که همراه با نوعی مژده و بشارت باشد. در قرآن کریم انذار به این معانی آمده است: «فَأَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّى؛ من شما را از آتشی که زبانه می‌کشد بیم می‌دهم» (لیل: ۱۴). «فَإِنْ أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَثَمُودَ؛ اگر آن‌ها روی گردان شوند، بگو من شما را از صاعقه‌ای همانند صاعقه عاد و ثمود می‌ترسانم» (فصلت: ۱۳).

در انذار سه ویژگی وجود دارد که سبب تمایز آن با تخویف شده است: الف. انگیزه در انذار فقط محبت، علاقه و احسان به فرد انذار شده است؛ ب. انذار، همراه با بیان شیء مورد انذار است؛ ج. انذار، بیم دادن به وسیله سخن است، در حال که تخویف در مقایسه با هر یک از سه مورد، عمومیت دارد (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۹۵: ۵، ۱۲۷).

۴. **تحدیر:** این کلمه به معنای بر حذر ساختن، ترساندن و پرهیز دادن است (عمید، ۱۳۷۵: ۴۱۶) و در قرآن کریم به معنای آگاه کردن و ترساندن استعمال شده است: «وَيَخَافُونَ عَذَابَهُ إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ كَانَ مَحْذُورًا؛ و از عذاب او می‌ترسند؛ زیرا عذاب پروردگارت، همواره درخور پرهیز و وحشت است» (اسراء: ۵۷).

۵. **وعید:** این کلمه به انجام کاری اختصاص دارد که برای فرد، نامطلوب است، در قبال کار خاص که فرد مذکور انجام خواهد داد و در زبان فارسی معادل تهدید است (داودی، ۱۳۸۸: ۱۶۴). در قرآن آمد است: «وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ؛ آنان از تو تقاضای شتاب در عذاب می‌کنند، درحالی که خداوند هرگز از وعده خود تخلف

نخواهد کرد» (حج: ۴۷). وعده در اینجا همان وعید است.

۶. **ترهیب:** این کلمه از رهبه یا رهب مشتق شده و به معنای ایجاد خوف و ترس نسبت به چیزی در یک یا چند فرد است (داودی، ۱۳۸۸: ۱۶۳). این آیه نمونه از کاربرد ترهیب به معنای ایجاد خوف است: «اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ وَأَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ بدانید خدا دارای مجازات شدید، و درعین حال آمرزنده و مهربان است» (مائده: ۹۸).

۷. **تهدید:** به وعده‌های ترس‌انگیز و خوفناک گفته می‌شود و در زبان فارسی به معنای ترساندن، بیم دادن و بیم عقوبت دادن آمده است (عمید، ۱۳۷۵: ۴۷۶). آیاتی مانند آیات ذیل معنای تهدید را می‌دهد: «فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُمُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لَيْسَتْ بِهَا ثَمَنًا قَلِيلًا فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ؛ پس وای بر آن‌ها که نوشته‌ای با دست خود می‌نویسند، سپس می‌گویند این از طرف خداست تا آن را به بهای کمی بفروشند. پس وای بر آن‌ها از آنچه با دست خود نوشتند و وای بر آنان از آنچه از این راه به دست می‌آورند» (بقره: ۷۹). «وَيْلٌ لِّكُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ؛ وای بر هر دروغ‌گوی گنه‌کار» (جاثیه: ۷).

۸. **توبیخ:** در لغت به معنای نکوهش، سرزنش کردن و نکوهیدن است (عمید، ۱۳۷۵: ۴۶۹). از امثال آیات ذیل معنای توبیخ به دست می‌آید: «وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ فَأَيَّ آيَاتِ اللَّهِ تُنْكِرُونَ؛ او آیاتش را همواره به شما نشان می‌دهد. پس کدام یک از آیات او را انکار می‌کنید» (غافر: ۸۱). در سوره الرحمن به صورت مکرر با ذکر «فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ»، تکذیب کنندگان را توبیخ می‌نماید. بر اساس آیه شریفه «قَالَ أَتَعْبُدُونَ مَا تَنْجِتُونَ وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ؛ گفت آیا چیزی را می‌پرستید که با دست خود می‌تراشید با اینکه خداوند هم شما را آفریده و هم بت‌هایی که می‌سازید» (صافات، ۹۵ - ۹۶). با استفهام توبیخی مورد مذمت قرار می‌دهد.

۲-۱. مفهوم تربیت

تربیت عبارت است از ایجاد زمینه‌ها، رفع موانع و استفاده از عوامل و شیوه‌های مؤثر برای پرورش و شکوفایی استعدادهای متربی در ابعاد عقلانی، اعتقادی، عبادی، اخلاقی، اجتماعی، عاطفی، هنری و جسمانی و ایجاد تعادل و هماهنگی میان آن‌ها تا از این راه

متربی در روند تدریجی و مستمر با اراده آزاد و فعال به شکل درونی به سوی کمال مطلق (خدا) رهنمون شود (نظام‌نامه تربیتی جامعه المصطفی العالمیه، ۱۳۹۷: ۲۱).

۲. شیوه‌های تشویقی قرآن کریم

تشویق در قرآن کریم به‌عنوان یک روش تربیتی برای تقویت رفتارهای مثبت و ترغیب به انجام اعمال شایسته مورد استفاده قرار گرفته است. قرآن کریم برای ترغیب افراد به انجام اعمال نیک، وعده پاداش‌های مادی و معنوی داده است.

۲-۱. وعده پاداش اخروی (بهشت و مغفرت)

یکی از روش‌های قرآنی برای تشویق افراد به انجام اعمال نیک، وعده پاداش‌های اخروی است. طبق آیات مختلف قرآن کریم متدینان برای رسیدن به نعمت‌های اخروی، ترغیب و تشویق شده‌اند. از باب نمونه آیات: «مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعدَ الْمُتَّقُونَ فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَاءٍ غَيْرِ آسِنٍ وَأَنْهَارٌ مِنْ لَبَنٍ...» توصیف بهشتی که به پرهیزگاران وعده داده شده، چنین است در آن نهرهایی از آب صاف و خالص که بدبو نشده و نهرهایی از شیر که...» (محمد: ۱۵) «وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ؛ و بشارت ده به کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته انجام داده‌اند که برای آنان باغ‌هایی است که نهرها از زیر آن جاری است» (بقره: ۲۵). وعده بهشت و نعمت‌های بهشتی، یکی از قوی‌ترین انگیزه‌های قرآنی برای تشویق به نیکوکاری و انجام کارهای خیر است. بر اساس آیه شریفه «مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا؛ هر کس کار نیکی بیاورد، ده برابر آن (پاداش) خواهد داشت» (انعام: ۱۶۰). مؤمنان تشویق می‌شوند که کار نیک انجام دهند و کار نیک آنان ده برابر پاداش خواهد گرفت.

۲-۲. تأکید بر فزونی نعمت در دنیا و آخرت

قرآن کسانی را که به انجام اعمال صالح اهتمام می‌ورزند، به افزایش نعمت‌های الهی بشارت می‌دهد. «لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ» (ابراهم: ۷). شکرگزاری یکی از عوامل افزایش نعمت‌های الهی است که باعث تشویق افراد به اعمال خیر می‌شود. تشویق مادی شامل هدایای ملموس و پاداش‌های مالی است که می‌تواند تأثیر مستقیم بر انگیزه داشته باشد.

مانند دادن هدیه به دانش‌آموزان ممتاز. آیه «وَإِنَّ لَكَ لَأَجْرًا غَيْرَ مَمْنُونٍ؛ و قطعاً برای تو پاداشی بی‌پایان است» (قلم: ۳). می‌تواند اشاره به اجر و پاداش مادی داشته باشد.

۲-۳. معرفی الگوهای موفق و تأیید آنان

قرآن کریم از الگوهای برتر چون انبیا و صالحان یاد کرده و تأیید الهی را نوعی تشویق برای پیروان آنان معرفی می‌کند. معرفی الگوهای قرآنی مانند حضرت ابراهیم^(ع)، حضرت یوسف^(ع) و حضرت محمد^(ص) و سایر انبیا و اولیای الهی. آیات شریفه مانند: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ؛ قطعاً برای شما در (سیره) رسول خدا سرمشقی نیکوست» (احزاب: ۲۱). «إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً؛ ابراهیم امت است» (نحل: ۱۲۰). «إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ حَنِيفًا وَلَمْ يَكُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ؛ همانا ابراهیم امتی مطیع خدا و حق‌گرای بود و از مشرکان نبود» (نحل: ۱۲۰). در برخی آیات ذکر صفات نیک افراد صالح و تأیید آنان و در برخی از آیات الگو با اسم معین شده، یکی از روش‌های مؤثر تشویقی در قرآن است.

۳. روش‌های تشویق تربیتی در قرآن و سنت

روش‌های تشویق در قرآن و روایات منقول از پیامبر اعظم^(ص) و اهل بیت^(ع) متعدد است که به تناسب شرایط زمانی و مکانی، سن و جنس و قدرت درک و فهم افراد و وضعیت‌های دیگر باید مورد بهره‌برداری قرار بگیرد. در ذیل به برخی از مهم‌ترین روش‌ها اشاره می‌شود.

۳-۱. وعده پاداش الهی

خداوند بارها به پاداش‌های اخروی و دنیوی برای انجام اعمال صالح اشاره کرده و اولیای الهی برای تشویق مردم نیز همین شیوه را چه در سیره قولی و چه در سیره فعلی خویش برگزیده‌اند. به یک نمونه از هر کدام اشاره می‌شود: «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ جَنَّاتُ النَّعِيمِ؛ همانا کسانی که ایمان آوردند و اعمال صالح انجام دادند، برای آنان باغ‌های پر نعمت (بهشت) است» (لقمان: ۸). پیامبر اکرم^(ص) فرمودند: «إِذَا قَالَ الْعَبْدُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُخْلِصًا فَتَحَتْ لَهُ أَبْوَابُ السَّمَاءِ حَتَّى تَبْلُغَ الْعَرْشَ مَا اجْتَنَبَ الْكِبَائِرَ؛ هرگاه بنده‌ای با اخلاص بگوید: «لا إله إلا الله»، درهای آسمان به روی او باز می‌شود تا به عرش برسد، تا وقتی از گناهان کبیره دوری کند» (ابن حنبل، بی‌تا: ۵، ۳۵۲).

پیامبر اکرم^(ص) همواره مردم را با وعده بهشت و رضوان الهی به اعمال خیر تشویق می‌کردند. در ماجرای بیعت رضوان، به یاران خود مژده داد که اگر در راه دین ثابت‌قدم باشند، خداوند آن‌ها را مشمول رحمت و مغفرت قرار خواهد داد (بخاری، ۱۴۲۲: ۲، ۷۰).

۲-۳. بشارت و ترغیب

قرآن کریم پیامبران را بشارت‌دهندگان معرفی کرده و به‌سوی بشر ارسال نموده است. بر اساس آیه «وَبَشِّرِ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ»، (بقره: ۲۵) انبیا مبشران و مرغبان مردم برای انجام کار خیر هستند. معلمان و مربیان که وظیفه‌شان همان مسئولیت انبیا و آگاهی بخشی و هدایتگری است، نیز باید از روش تبشیر استفاده نمایند.

بر اساس فرمایش پیامبر اکرم^(ص) که فرمودند: «بَشِّرُوا وَلَا تُنْفَرُوا وَيَسِّرُوا وَلَا تُعَسِّرُوا؛ بشارت دهید و مردم را نترسانید، آسان بگیرید و سخت‌گیری نکنید»، (نیشابوری، ۱۴۰۷: حدیث ۱۷۳۲) مردم به‌ویژه مربیان تربیتی و پدران و مادران نسبت به جلب و جذب متربیان شیوه بشارت‌دهی و عدم سخت‌گیری را پیشه نمایند. همین شیوه در سیره عملی پیامبر^(ص) و اهل بیت^(ع) تأیید و تکرار شده است. پیامبر^(ص) در برخورد با اعراب جاهلی که تازه اسلام آورده بودند، با بشارت دادن به رحمت الهی و آسان گرفتن در احکام، آن‌ها را به اسلام علاقه‌مند می‌کردند.

۳-۳. تشویق کلامی

یکی از روش‌های تشویق، تشویق کلامی و زبانی است. زبان ابزار پرکاربرد و مهم برای آگاهی‌بخشی و جهل‌زدایی است. قرآن کریم روی شیوه بیان و زیبا حرف زدن و حرف زیبا زدن تأکید نموده است. تعبیر قرآن کریم در مورد سخن گفتن عبارت است از: «قَوْلًا سَدِيدًا»، (احزاب: ۷۰) «قَوْلًا لَيِّنًا»، (طه: ۴۴) «قَوْلًا كَرِيمًا»، (اسرا: ۲۳) به‌علاوه به کلام طیب و پاک «وَهْدُوا إِلَى الطَّيِّبِ مِنَ الْقَوْلِ»، (حج: ۲۴) سخن حسن و نیک «وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا»، (بقره: ۸۳) سفارش کرده است و باید انسان شنونده عاقلی باشد که بتواند بهترین

کلام را انتخاب نماید، «يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ» (زمر: ۱۸). اولیای الهی هم همین شیوه را برگزیده و تبلیغ نموده‌اند. پیامبر اکرم^(ص) فرمودند: «كَلِمَةٌ طَيِّبَةٌ صَدَقَةٌ» (بخاری، ۱۴۲۲: حدیث ۲۷۹۰) در سیره عملی پیامبر^(ص) نقل شده است که در قالب یک تشبیه زیبا به حضرت علی^(ع) فرمود: «يَا عَلِيُّ! إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى جَعَلَكَ وَذُرِّيَّتَكَ فِي هَذِهِ الْأُمَّةِ بِمَنْزِلَةِ سَفِينَةِ نُوحٍ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۸، ۸۹). مفهوم این روایت آن است که خدای متعال امام علی^(ع) و ذریه او را همانند کشتی نوح نجات بخش امت قرار داده است.

۳-۴. هدیه دادن و تشویق مادی

یکی از مصادیق و شیوه‌های کارا و تأثیرگذار تشویق دادن، هدیه مادی و مالی است. این شیوه از سوی روانشناسان و منابع دینی مورد پذیرش قرار گرفته و به آن سفارش شده است. در قرآن کریم به دادن هدیه توسط پیامبر اکرم^(ص) به ذوی القربی و مسکین و مسافر در راه‌مانده اشاره شده است: «فَآتِ ذَا الْقُرْبَى حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ» (روم: ۳۸). امام علی^(ع) در یک دستورالعمل مهم تربیتی به همه مربیان و والدین سفارش می‌کند وعده که به خردسالان می‌دهند، وفا نمایند: «إِذَا وَعَدْتُمُ الصَّبِيَّانَ فَفُوا لَهُمْ، فَإِنَّهُمْ يَرَوْنَ أَنَّكُمْ أَنْتُمْ الَّذِينَ تَرْزُقُونَهُمْ؛ اگر به کودکان وعده‌ای دادید، به آن وفا کنید، زیرا آنان گمان می‌کنند که شما روزی رسان آن‌ها هستید» (کلینی، ۱۴۰۷: ۶، ۴۹). این روش در سیره عملی پیامبر^(ص) و اهل بیت^(ع) هم مکرر نقل شده است. هدیه دادن به دیگران سیره رسول‌الله^(ص) و اهل بیت^(ع) بود. نقل شده که پیامبر^(ص) در جنگ حنین به مسلمانان تازه‌وارد، هدایای زیادی بخشید تا دل‌های آن‌ها را به اسلام متمایل کند (بخاری، ۱۴۲۲: ۴، ۱۱۲).

۳-۵. تقویت عزت نفس

از منظر قرآن کریم همه انسان‌ها دارای کرامت ذاتی و عزت نفس هستند. بر اساس آیه «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ»، (اسراء: ۷۰) همه بشریت دارای حرمت هستند و باید در برخورد با آنان حرمت، کرامت و عزت نفس آنان را مد نظر گرفت. بر اساس آموزه‌های اسلامی علاوه بر اینکه کسی حق ندارد حرمت انسانی را زیر پا بگذارد، خود شخص هم حق ندارد خود را کوچک کند. حفظ عزت نفس از وظایف وی است، چنانکه امام علی^(ع) فرمودند: «لَا

تَكُنْ عَبْدَ غَيْرِكَ وَقَدْ جَعَلَكَ اللَّهُ حُرًّا؛ زیرا خداوند تو را آزاد آفریده است» (نهج البلاغه، نامه ۳۱). یعنی اطاعت بدون چون و چرا از دیگران که متأثر از شیوه تربیتی خاص است، مذموم است. تواضع و رعایت ادب اسلامی، با خود را کوچک کردن و حرمت خویش یا کرامت دیگران را نادیده گرفتن، متفاوت است. پیامبر^(ص) بارها شخصیت یاران خود را با گفتن القاب مثبت تقویت می‌کردند و برای آنان نام‌های با مسما تعیین می‌نمود و نام‌های دوران جاهلیت و نامناسب را تغییر می‌داد. مانند اینکه به ابوذر غفاری فرمودند: «مَا أَظَلَّتِ الْخَضِرَاءُ وَلَا أَقَلَّتِ الْغُبَرَاءُ ذَا لَهْجَةٍ أَصْدَقَ مِنْ أَبِي ذَرٍّ؛ آسمان سایه نیفکنده و زمین پناه نداده، فردی با لهجه‌ای صادق‌تر از ابوذر را» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۰، ۱۲۳). این حدیث از پیامبر اسلام^(ص) نقل شده است و نشان‌دهنده صداقت و راست‌گویی ابوذر غفاری است که در تاریخ اسلام به‌عنوان یک شخصیت پرهیزگار و حقیقت‌جو شناخته می‌شود.

۴. تأثیر تشویق قرآنی در تربیت

تشویق به‌عنوان یکی از روش‌های مؤثر تربیتی در اسلام، تأثیرات گسترده‌ای در زندگی فردی و اجتماعی دارد. این آثار را می‌توان در پنج بُعد کلی ذیل بررسی کرد:

۴-۱. افزایش انگیزه برای انجام اعمال صالح

بر اساس بیان برخی از آیات قرآن، وعده زندگی پاک و پاداش الهی، انگیزه‌ای قوی برای انجام اعمال صالح ایجاد می‌کند. خدای متعال می‌فرماید: «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيٰوةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ؛ هر کس از مرد و زن، عمل صالح انجام دهد درحالی‌که مؤمن باشد، قطعاً او را به حیاتی پاکیزه زنده خواهیم داشت و پاداش او را به بهترین اعمالی که انجام داده، خواهیم داد» (نحل: ۹۷). بیان پاداش و ثواب برای اعمال نیک و بیان اینکه برخی از اعمال را خدای متعال دوست دارد، بر افزایش انگیزه تأثیر دارد.

پیامبر اکرم^(ص) فرمودند: «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ إِذَا عَمِلَ أَحَدُكُمْ عَمَلًا أَنْ يُتَّقِنَهُ» (پاینده، ۱۳۸۳: ۳۰۵). این حدیث، تشویق به عمل نیک را تأیید کرده و موجب ایجاد انگیزه برای تلاش بیشتر می‌شود. بر اساس سیره النبی^(ص)، حضرت در جنگ خندق، پس از مشاهده اثار

حضرت علی^(ع)، فرمودند: «ضَرْبَةُ عَلِيٍّ يَوْمَ الْخَنْدَقِ أَفْضَلُ مِنْ عِبَادَةِ الثَّقَلَيْنِ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۹، ۲). این تشویق کلامی، باعث افزایش انگیزه در یاران پیامبر^(ص) برای مجاهدت در راه خدا شد.

۲-۴. تقویت اعتماد به نفس و عزت نفس

تشویق موجب تقویت اعتماد به نفس افراد و متربیان می شود. آیه کرامت (اسراء: ۷۰) نشان می دهد که تشویق به کرامت انسانی، موجب افزایش عزت نفس افراد می شود. متربی با تشویق های کلامی و غیر کلامی موجب افزایش خودباوری متربی می شود.

۳-۴. ایجاد محبت و روابط مثبت در جامعه

تشویق مالی، مادی و کلامی موجب ایجاد بلکه افزایش محبت بین مربی و متربی می گردد؛ محبت بیشتر موجب می شود که احتمال تکرار عمل نیک از سوی متربی افزایش می یابد. پیامبر اکرم^(ص) فرمودند: «تَهَادُّوا تَحَابُّوا؛ به یکدیگر هدیه دهید تا محبت بین شما افزوده شود» (ترمذی، ۱۴۰۳: حدیث ۲۰۳۵). هدیه دادن به عنوان یک روش تشویقی، محبت را در جامعه گسترش می دهد.

۴-۴. ترویج فرهنگ نیکوکاری و احسان

با تشویق احتمال تکرار عمل افزایش می یابد و این باعث می شود که زنجیره تکرار عمل با تشویق و همچنین با الگوبرداری انسان ها از یکدیگر و متربیان از مربیان، فرهنگ احسان و نیکوکاری ترویج و اشاعه می شود. چون همه توجه دارند که: «هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ» (رحمن: ۶۰). این آیه بر پاداش دهی به نیکوکاران تأکید دارد که خود موجب ترویج فرهنگ احسان می شود. امام صادق^(ع) فرمود: «مَنْ أَحْسَنَ إِلَى النَّاسِ، اسْتَدَامَ الْإِحْسَانَ مِنْهُمْ» (ابن شعبه حرانی، بی تا: ۳۳۴). این روایت بر استمرار احسان و نیکی در جامعه تأکید دارد.

۵-۴. ایجاد آرامش روحی و کاهش اضطراب

طبق برخی از آیات قرآن کریم، تشویق الهی موجب ایجاد طمأنینه، سکونت و آرامش در مؤمنان می شود. «الَّذِينَ ءَامَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ»

(رعد: ۲۸). بر اساس پیامبر اکرم^(ص): «إِنَّ مِنْ سَعَادَةِ الْمَرْءِ رِضَاهُ بِقَضَاءِ اللَّهِ؛ رضایت از قضا و قدر الهی، موجب آرامش درونی فرد می‌شود»؛ (ترمذی، ۱۴۰۳: حدیث ۲۳۴۸) زیرا رضایت از عمل و تصمیم مربی، موجب آرامش روانی و آرامش روانی کاهش اضطراب را در پی دارد و در نتیجه با اطمینان خاطر مربی و مخاطب عمل نیک و مورد تشویق را تکرار می‌نماید.

در نتیجه اولاً تشویق آثار تربیتی مهمی در فرد و جامعه دارد، از جمله افزایش انگیزه، تقویت عزت نفس، گسترش محبت، ترویج احسان و ایجاد آرامش. ثانیاً قرآن کریم و روایات معصومین^(ع) بر تشویق به نیکی و تأثیر مثبت آن در زندگی فردی و اجتماعی تأکید دارند.

نتیجه‌گیری

تربیت دینی بر غنای درون و رشد استعداد های افراد تأکید دارد. هدف تربیت دینی برانگیختن شوق و رغبت به خداپرستی و پی بردن به کار لذت بخش دین است. برای دستیابی به هدف تربیت از روش های مختلف استفاده می‌شود که یکی از روش های مفید برای دستیابی به هدف تعلیم و تربیت، روش تشویق است.

تشویق قول یا عملی است که از فاعل قدردانی نموده و می‌ستاید. نمونه های از روش تشویق در قرآن کریم، نهج البلاغه و اخبار معصومین به چشم می‌خورد که بیانگر اهمیت این روش است. در قرآن کریم اصل تشویق به عنوان یک امر مسلم در هدایت و اصلاح رفتار بشر شناخته و پذیرفته شده است. از مجموع آیات قرآن کریم ۳۰۰ آیه به مسئله تشویق مربوط می‌شود که نمونه این آیات در قالب پنج دسته آورده شده است: تشویق به عنوان ابزار تأثیرگذار، تشویق های مادی و غیرمادی، همراه بودن پاداش و تنبیه، نادیده گرفتن پیشینه نامطلوب، خطاکاران برای انجام رفتار مطلوب و مراتب گوناگون پاداش.

در نهج البلاغه در نامه های امیرالمؤمنین^(ع) دیده می‌شود که حضرت برای هدایت مردم به راه حق، از روش تشویق بهره گرفته است و کارگزاران را نیز به بهره گرفتن از این روش سفارش کرده است. معصومین^(ع) نیز برای شکوفاسازی فطرت الهی در انسان ها از روش تشویق کار گرفته و سفارش به بهره گیری از این روش تربیتی نموده اند. به طور نمونه در اخبار

معصومین احادیث پیامبر اکرم^(ص) درباره روش تشویق روایاتی نقل شده است که برای والدین و مربیان در امر تربیت متربیان بسیار کارساز است. محتوای این روایات این است: تشویق کردار نیک کودکان، تشویق به کار، تشویق به بوسیدن کودکان، تشویق به محبت کودکان، تشویق به شاد کردن کودکان و تشویق والدین و مربیان به آموزش دینی کودکان. تشویق به چهار شیوه (کلامی، مالی، عاطفی روانی و ارزشی معنوی) صورت می‌گیرد و دارای آداب و ویژگی‌های همچون تعلق گرفتن تشویق به رفتار و کردار یک شخص، تناسب داشتن تشویق با رفتار، به‌هنگام بودن تشویق، متعادل بودن تشویق، وسیله برای رسیدن به هدف، آشکار بودن دلیل تشویق، عامل برانگیختن احساس موفقیت و توجه به ویژگی‌های فرد تشویق کننده است. وقتی تشویق با توجه به نکات بالا صورت گیرد، باعث پیشرفت و سازندگی، پرورش نیروی انسانی، ایجاد علاقه‌مندی به فراگیری دانش و معارف قرآن در دانش‌آموزان می‌گردد. برعکس این توجه بیش از اندازه و تشویق رفتارهای نامطلوب پیامدهای زیان‌بار دارد.

تشویق به‌عنوان یکی از مهم‌ترین راهکارهای تربیتی در قرآن کریم و سیره پیامبر اکرم^(ص) و اهل‌بیت^(ع) مورد تأکید قرار گرفته است. این پژوهش نشان داد که تشویق در قرآن و سنت، ابزار کارآمد برای هدایت و اصلاح رفتار انسان‌هاست که با روش‌های مختلف، موجب تقویت انگیزه و رشد اخلاقی و دینی فرد می‌شود.

از دیدگاه قرآن، وعده‌های الهی و پاداش‌های اخروی مانند بهشت و مغفرت، نقش بسزایی در ترغیب افراد به اعمال نیک دارد (بقره: ۲۵؛ مائده: ۹). علاوه بر آن، معرفی الگوهای موفق همچون پیامبران و صالحان، نمونه‌ای از تشویق غیرمستقیم است که افراد را به پیروی از رفتارهای مطلوب تشویق می‌کند (احزاب: ۲۱). همچنین بشارت و بیان فزونی نعمت، یکی دیگر از روش‌های قرآنی است که فرد را به انجام کارهای خیر ترغیب می‌کند (ابراهیم: ۷). در سنت نبوی نیز پیامبر اکرم^(ص) و اهل‌بیت^(ع) با بهره‌گیری از تشویق کلامی (مانند تحسین و دعا)، تشویق مالی (اهدای هدایا)، تشویق عاطفی (اظهار محبت) و تشویق اجتماعی (معرفی افراد نیکوکار در جمع)، زمینه‌ساز گسترش فضایل اخلاقی در جامعه بودند (بخاری، ۱۴۲۲: حدیث ۶۹؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۱، ۲۹۴).

فهرست منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

۱. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، (۱۳۸۰)، *تحف العقول*، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۱۴ ق)، *لسان العرب*، بیروت: دار صادر.
۳. احمد بن حنبل، (بی تا)، *مسند أحمد*، بیروت: دار صادر.
۴. امینی، ابراهیم، (۱۳۸۴)، *اسلام و تعلیم و تربیت*، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
۵. بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۲۲ ق)، *صحیح بخاری*. دار طوق النجاة.
۶. پارسا، محمد، (۱۳۸۹)، *زمینه نوین روانشناسی عمومی*، تهران: انتشارات بعثت.
۷. پاینده، ابوالقاسم، (۱۳۸۲)، *نهج الفصاحة*؛ تهران: دنیای دانش.
۸. ترمذی، محمد بن عیسی، (۱۴۰۳ ق)، *سنن ترمذی*، بیروت: دار الغرب الإسلامی.
۹. حسینی، چراغ علی، (۱۳۹۵)، *تحلیل و بررسی نقش تشویق و تنبیه بر عملکرد کارکنان سازمان از منظر قرآن*، (پایان نامه کارشناسی ارشد مدیریت دولتی)، تهران: دانشگاه تهران.
۱۰. داودی، محمد، (۱۳۹۰)، *تربیت دینی (جلد دوم)*، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۱. عمید، حسن، (۱۳۷۵)، *فرهنگ فارسی عمید*، تهران: نشر امیرکبیر.
۱۲. قرشی، علی اکبر، (بی تا)، *قاموس قرآن*، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۱۳. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ ق)، *الکافی*، قم: دار الکتب الإسلامیه.
۱۴. مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳ ق)، *بحار الأنوار*، بیروت: مؤسسة الوفاء.
۱۵. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۴)، *تفسیر نمونه*، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۱۶. ملک پور، مختار، (۱۳۸۰)، *فصلنامه تعلیم و تربیت (آموزش و پرورش)*، شماره ۶۷.
۱۷. *نظام نامه تربیتی جامعه المصطفی العالمیه*، (۱۳۹۷)، قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی.

۱۸. نیشابوری، مسلم بن حجاج، (۱۴۰۷ق). صحیح مسلم. بیروت: دار إحياء التراث العربي.

۱۹. هاشمی رفسنجانی، اکبر، (۱۳۹۵)، فرهنگ قرآن، قم: بوستان کتاب.